

Arařtırma Makalesi

Kazak Teriminin Kölelik Mefhumu ile İlişkisi Üzerine

Yücel Öztürk*

(ORCID ID: 0000-0003-1109-7904)

Makale Gönderim Tarihi

06.12.2020

Makale Kabul Tarihi

25.12.2020

Öz

Kazak teriminin konumuzla ilgili ana kaynak olan şer'îye sicillerinde hangi fonksiyonları ifade edecek şekilde kullanıldığının dikkatlice ayrıştırılarak analiz edilmesi, terimin aydınlatılması açısından önem taşımaktadır. Mevcut araştırmanın merkezi teması, sicillerde rastlanan ve olaylara göre hususi fonksiyon belirttiği düşünölen verilerin değerlendirilmesidir.

Kırım kadı sicilleri üzerinde yürüttüğümüz çalışmalar neticesinde “kazak” terimi ile ilgili yeni verilere ulaştık. Söz konusu kaynaklarda “kazak” teriminin büyük çoğunlukla “esir” veya “köle” anlamında kullanıldığđı tespit edilmiştir. Kazak teriminin Osmanlı merkezi idaresine bağlı diğer sancak ve eyaletlerde tutulan kadı sicillerinde de araştırması yapılmış, Kırım'daki kadar sık olmasa da, aynı anlamda kullanıldığđı görölmüştür.

Kazak mefhumunun birçok anlamlarından birisi “köle”dir. Mevcut araştırmalar çoğunlukla lügat manaları üzerinde yoğunlaşmıştır. Konunun idari tarih ile ilgili literatüre nasıl yansđđı hususunda yeterli bilgi bulunmamaktadır.

Mevcut literatürde “kazak” ın ihtiva ettiği köle anlamının doğrudan savaş esiri veya zorla alıkonma sonucu ortaya çıkan sosyal veya iktisadi kölelikten ziyade bütün imparatorluklarda hassa birliği olarak istihdam edilen muhafızlık ile ilgili bulunduğu anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kazak, Köle, Muhafız, Kadı Sicilleri, Kırım, Osmanlı, Rus.

* Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakóltesi Tarih Bölümü, Türkiye, yozturk@

The Relationship of the Term Cossack with the Concept of Slavery

Abstract

It is important to analyze carefully which functions the term Cossack is used to express in the Kadi Registers, which is the main source related to our topic, in terms of elucidating the term. The central theme of the current research is the evaluation of the data encountered in the registers and thought to represent a special function according to the events.

As a result of the studies on the Crimean Kadi Registries, we have reached new data on the term "Cossack". It has been determined that the term "Cossack" is mostly used to mean "captured person" or "slave" in the said sources. The term "Cossack" has been researched in the Kadi Registers kept in other sanjaks and states under the Ottoman central administration, and it has been found that it is used in the same sense, although not as often as in Crimea.

One of the many meanings of the Cossack term is "slave". Current research has mostly focused on lexical meanings. There is not enough information about how the issue is reflected in the literature on administrative history.

In the current literature, it is understood that the meaning of the slave contained in the "Cossack" is directly related to the guardianship employed as a consensual union in all empires rather than the social or economic slavery resulting from direct prisoner of war or forced detention.

Keywords: Cossack, Slave, Guard, Kadi Registers, Crimea, Ottoman, Russian.

Kazak Teriminin Köle Statüsünü Göstermesiyle İlgili Kayıtlar

İlk belirtilmesi gereken husus, kazak kelimesinin esir anlamında yalnız erkekler için kullanıldığı ve kadın cinsiyle bir ilgisinin bulunmadığıdır. Kadın esirlere ve kölelere kazak denilmemiş, kadınlara has başka sıfatlar kullanılmıştır. Erkek ve kadın esir veya kölelerin etnik kimlikleri büyük çoğunlukla zikredilmektedir. İstanbul Bab Mahkemesi sicilinde At Pazarı yakınında sakin Fatıma hanımın, Esirci Ümmülhanî'den satın aldığı cariye ile ilgili kayıta ayrıntısıyla tasvir edilen, Abdullah kızı Fethi isimli cariyenin Rus asıllı olduğu

belirtilmiştir.¹Anlaşılabacağı üzere, kadın cinsinde etnik bakımdan Rus olan kişi, Kazak mefhumu altında değerlendirilmemiştir. Oysa, erkek cinsinde durum değişmektedir. Rus asıllı Kazak Köle ilgili başka bir kayıta şu bilgilere rastlıyoruz: Bolu merkezinden Çora isimli şahıs ve kardeşi Veli, Şevval 935 / Haziran – Temmuz 1529 tarihinde, Yusuf isimli, Rus asıllı bir Kazak'ı Viran köyünden Mehmet'e teslim etmiş; Mehmet ise Kadı köyünde amil olan Mehmet'e emanete koymuştu. Sicil kaydında "Rusiyyü'l – asılkazak" olarak belirtilen kişi, "abd – ı mevsuf" olarak zikredilmiştir. Burada söz konusu kölenin etnik kimliğinin Rus olduğu açıkça belirtildiğinden, "kazak"ın köle kimliğine işaret ettiği kesinlik kazanmaktadır.²

Esir satışı ile ilgili başka bir kayıta, esirlerin kazak olduğu belirtilirken etnik kimliğine değinilmemiştir. Galata'da oturan el – Hac Mehmet, tüccar olduğu anlaşılan el – Hac Osman'dan aralarında "adedi ve cinsi ma'lum kazak esir" satın almıştı.³ Burada da "kazak" tabiri etnik kimliği değil köleliği belirtmektedir. Bu husus aşağıdaki örnekler ile berraklaşacaktır.

Başka bir vaka ile ilgili kayıt, "kazak esir" olarak kayıt edilen esirlerin nitelendirilmesi hususunda bazı açıklayıcı ipuçları veriyor. İstanbul Kasımpaşa ve Balıkpazarı semtinde geçtiği anlaşılan vakada pençik emininin adamının yakaladığı ve meclis – i şer'e getirdiği, " orta boylu açık kaşlı buğday tenli Gürcü asıllı kazak" şeklinde tasvir edilen firari köle söz konusudur. Burada da görüldüğü üzere, kazak, doğrudan sosyal kimliğe, kölelik statüsüne işaret ediyor. Gürcü asıllı bir köle, "kazak" olarak nitelenmiştir.⁴ Kazak terimi, Macar asıllı kölelerin kölelik statüsünü vurgulamak için de kullanılmıştır. Kırım sicilinde

¹ "İşbu meclis-i şer'de mevcüd ve müşâhede uzun boylu açık kaşlı elâ gözlü Rûsiyyetü'l-asl Fethi bt. Abdullah nâm câriye...". Bkz. *İstanbul Kadı Sicilleri Bab Mahkemesi 54 Numaralı Sicil*, (H. 1102/M. 1691), Nşr., Coşkun Yılmaz, İstanbul 2011, s. 59 a; s. 294. İlk sayfalar kaynağın orijinal sayfalarına, ikinciler basılmış haline aittir.

² *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil*, (H. 930-936/M. 1524-1530), Nşr., Coşkun Yılmaz, İstanbul 2010, s. 89 a; s. 320.

³ *İstanbul Kadı Sicilleri Bab Mahkemesi 46 Numaralı Sicil*, (H.1096-1097/M. 1685-1686), Nşr., Coşkun Yılmaz, İstanbul 2011, s. 13 a; s. 132.

⁴ Sümeyye Akça, *Üsküdar Kadılığı 23 Nolu ve h. 968-970 Tarihli Sicilin Diplomatik Yönden İncelenmesi: Metin ve İnceleme*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005, s. 155.

rastladığımız bir kayıttta, Şah Timur isimli bir Tatar'ın elinde “ bir uzun boylu köse sakallı Macar kazak ve kısa boylu sarı sakallı Vasil nâm kazak” bulunuyordu. Söz konusu kazaklar firar etmiş idiler, muhtemelen yakalandıklarında amile verilecekler veya emanete konulacaklardı. Bu kazakların sahiplerine teslimi sırasında sahibi tarafından ödenecek olan “yevmi üçer akçe ikisine altı akçe nafaka takdir” olunmuş ve 19 Şevvâl 1077 tarihi itibarıyla kayıt altına alınmıştı.⁵ Burada dikkat çeken husus, Macar asıllı köle ile Rus asıllı olduğu tahmin edilen Vasil adlı kölenin aynı belge içinde “kazak” olarak yer almasıdır. Allah rızası için azad edilen Macar asıllı Makloş isimli bir köle şu şekilde tanımlanmıştır: “koyun gözlü, kumral kaşlı, uzun boylu Macariyyi'l-asıl Makloş nâm kazak.”⁶

Yine Kırım sicilinde görülen başka bir kayıt Osmanlı – Kırım yazı dilinde “ırk” ve “din” tanımlarının nasıl yapıldığına örnek teşkil ediyor. Bu belgede de “kazak” tanımlaması “ırk” ve “din” kimliğinden ayrılarak sosyal kimliğe işaret ediyor. Belgeye göre, Kırım'ın Kaçı kasabasında Harami Köy'de sakin Murtaza ve Mustafa'nın sahip oldukları kölelerden bahsediliyor. Söz konusu iki Tatar'ın ortak mülkü olduğu belirtilen bir kazak kölenin “Rusü'l-asl ve mille” olduğu belirtiliyor.⁷ Buradaki “asl” kelimesinin ırkı veya etnik aidiyeti belirttiği kesindir. “Mille” kelimesinin ise modern öncesi Osmanlı literatüründe modern dönemdeki “din” anlamında kullanıldığı malumdur. Bununla beraber, Kırım sicilini yazıya alan katibin veya katibe metnin ilgili müsveddeyi veren mahkeme görevlisinin “Rus asıllı ve dinli” anlamında yorumlanabilecek şekilde, adeta Ruslara ait müstakil bir dini ifade kastında bulunması ilginçliğini korumaktadır. Söz konusu metni kaleme alan mercinin “Rus dinli” den kasdı, her halde, herkesçe malum olduğu için yazılmasına gerek duyulmayan Hristiyan Ortodoks inancına işaret

⁵ Dilek Çelik, 67 A 90 Nolu ve 1017 – 1022 (1608 – 1613) Tarihli Kırım Hanlığı Kadıasker Defteri (Tahlil ve Transkripsiyon), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2011, s. 55.

⁶ Evâsıt-ı Muhârem 1085 / 21 Nisan 1674 tarihli kayıt için bkz. Şahin Kılıç, *17 Numaralı Kırım Şer'iyye Sicili (H. 1084-1085/M.1673-1674) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2019, s. 234.

⁷ “Oldur ki nehr-i Kaçı'da Harami Köy sükkânından Murtaza ve Mustafa ibnAhmednâm kimesneler meclis- i şer'de topal ...gök gözlü sarı sakallı Russü'l-asl ve mille iş bu vakı el- kitab Tuhatar nâm kazak müşterek mülkimiz olmagla” Bkz., Çelik, s. 52.

etmek istemiş olmasıdır. Bu belgeyi, “kazak” teriminin tek başına etnik ve dini kimliği ifade etmediğini, yalnız “köle” statüsünü ifade ettiği şeklinde yorumlayabiliriz. Dikkat edilirse, etnik kimlik karşılığında “Rus” ile din unsuru karşılığında “mille” terimleri kullanılmış, ancak, kölelikle ilgili net bir tanımlama getirilmemiştir. Bu husus, kanaatimizce “kazak” terimi ile karşılanmıştır. Aynı paralelde bir belge daha Rus asıllı kazak’a vurgu yapıyor: “Uzun boylu sarı sakallı Semen nâm Rusü’l-asıl balan kazak”.⁸ Bir başka kayıta Rus bölgesini işaret eden Moskovalı köle için “kazak” ifadesi kullanılmıştır. “Koyun gözlü kumral kaşlı uzun boylu Moskovü’l-asıl Doçora nâm kazak.”⁹

Kırım sicillerinde örneğine rastlanan başka bir kazak türü Acem kazağı’dır. Belgede söz konusu olan kölenin, Acem kazağı ve isminin Laçin olduğu açıkça kayıt edilmiştir.¹⁰ Diğer bir belgede kazak tabirinin Eflak’lı köle için kullanıldığı görülmüştür.¹¹ Bir başka Kırım kadı sicilinde Boğdan asıllı Andrey, “kazak” olarak aktarılmıştır.¹² Kırım kadı sicillerinde köle stütüsündeki tüm Kafkas ve Doğu Avrupa menşeli etnik toplulukların “kazak” ismiyle anılmış olmasına rağmen Tatarlar arasında hür menşeli olduğunu tahmin ettiğimiz bir şahsın da “kazak” statüsünde gösterildiğine şahit oluyoruz. Bir cariyezin zevci olarak zikredilen Devletgeldi isimli bir Tatar, “kazak” stütüsünde idi.¹³ Kırım

⁸Çelik, s. 37; s.177.

⁹Kılınç, s.150.

¹⁰“Oldur ki Kaçı’dan Süleyman Ağa köyünden Osman bin Halil nâm âdemin Acem kazâğı Laçin nâm kazak...” Tahrîrenfi’ş-şehri’l Şabanü’l-mu’azzam li-sene sittîn ve elf. bkz. Sema Aktaş Sarı, 3 A – 3B Numaralı, 1648 – 1679 Tarihli Kırım Kadıasker Defterlerine Göre Kırım’da Sosyal ve Ekonomik Hayat, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2016, Varak, 9; s. 85.

¹¹“Oldur ki kara sakallı kayık burunlu kara yağız Eflah asıl ve’l mille Devletgeldi nâm Kazak meclis-i şer’e Kamile nâm avrete ihzâridüb” Bkz., Fatma Şahin, 67 A 90 Numaralı (On Birinci Cilt) 1077-1078 (1667-1667) Tarihli Kadıasker Defteri’ne Göre Kırım’da Sosyal ve Ekonomik Hayat, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2019, s.82.

¹²“Oldur ki orta boylu gök gözlü sarı sakallı Boğdanü’l-asıl Anderi nâm kazâk mahfel-i kazâda Sayime binti el-Hâc Hasan tarafından emr-i âti’l-beyana ale’n-nehci’ş-şer’îsâbitü’l-vekâle” Bkz., Mehmet Caner Çavuş, 67 A 90 Numaralı (Onuncu Cilt) 1077-1080 (1666-1670) Tarihli Kadıasker Defterine Göre Kırım’da Sosyal ve Ekonomik Hayat(1-70 Varak), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2019, s.100.

¹³“Ahmed Çelebi ibn-i Şabân Halife nâm kimesnenin mahzârlarında üzerlerine da’vâ ve takrîr-i kelâm idüb müvekkilem mezbûre ÂişeSultân’ınüserâ-i mahsûsasından

kadı sicillerinde etnik kimliği farklı olan Nogay kölesi de “Kazak” ismiyle belirtilmiştir. El-Hac Bahadır Şah’ın tereke kaydında Nogay Çora kazak yer almıştır.¹⁴Bir tereke kaydında Hasan nâm Kalmuk “kazak” ifadesi yer almaktadır. Son olarak orta boylu, düz burunlu, karayağızlı, koyun gözlü, kara sakallı, Leh asıllı kazak bulunmaktadır.¹⁵

Kırım kadı sicillerinde yer alan tereke kayıtlarından anlaşıldığı üzere 17. yy. da Bahçesaray’da tahmin edilen köle sayısı 1137 olarak tespit edilmiştir. Bahçesaray’daki kölelerden 317 tanesi “kazak”, yani olgun erkek olduğu görülmüştür.¹⁶

Bir kayıтта, esir edilen kazak’ın diğerlerinden ayırt edildiği gözleniyor. Kırım hanının seferinde birçok esir elde edilmiş, bunlardan üçü ölmüştü. Esirler içinde bir adet kazak ve bir miktar esir – i seyyare bulunuyordu. Esirlerin sahibi bunları temizleyip bakımını yaptıktan sonra satmıştı. Görüldüğü gibi, kazak, burada normal esirlerden ayrılmakta ve başka bir statüde zikredilmektedir. Bize göre kazak, burada erkek esiri ifade ediyordu.¹⁷

Mülk ve Miras olarak Kazaklar

Kazakların tam köle olduklarına dair temel veri, sahiplerinin ölmesinden sonra varislerine mülk ve miras olarak intikal etmeleridir. Kırım’da özellikle servet sahibi Tatarların bıraktıkları miras içinde çok sayıda kazak kölenin var olduğu tespit edilmiştir. Kırım hanının

Rayislinâm Çerkeziyetü’l-asl cariyesiyle câriye-i merkûmeden tevellüd iden Gülçecek nâm câriyesini ve Esingeldi nâm gulâm’ı ve câriye-i merkûmenin zevci Devletgeldi nâm kazâk’ın müvekkilem mezbûreden izin ve icâzetinden zevci Kan Timur Mirzâ tarih-i kitâbdan dört sene mukaddem alâ vechil-ta,,lib ikiyüz doksan gurus akçeye işbu Kan Timur bin Sefer’e bey ve teslim...” Bkz., Metin Bilal, *45 Nolu Kırım Kadı Sicil’inin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 2015, 17b-1, s.95.

¹⁴Bilal, s. 35a/1 s.139

¹⁵Zeynep Özdem Köse, *Kırım Hanlığı’nda Kölelik (1648-1699)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş 2017,s.33.

¹⁶Köse, s.47.

¹⁷ “Oldur ki karye-i Durmen’den Beşibay ibni Yurancı meclis-i şer’i şerîfde ...bin Ca’fer’in li-ümm kardaşı ibn-i İmkan bin Sevindik muvâcehesinde işbu Han hazretleri Moskova seferine vardukda çunkar...varup üç nefer esiri meyyid olup içinde bir re’s kazakla bir mikdar eser-i seyyâre olmakla tımar idüp tamam sağladıkdan sonra satmış idim...” Bkz., Çelik, s. 44; s. 204.

kilercibaşısı olan Mehmet Ağa'nın muhalledatı arasında kazak sıfatıyla kaydedilen Sefer isimli bir köle bulunuyordu. Kazak (köle) statüsünde olan Sefer, Mehmet Ağa'nın varislerine miras kalmıştı.¹⁸ Sahiplerinden varislerine miras kalan 35 hasene değerinde Mastar isimli kazak,¹⁹ 40 hasene değerinde İvan isimli kazak, bulabildiğimiz diğer örnekler arasındadır. İvan isimli kazağın miras olarak bırakıldığı 1021 / 1612- 13 tarihinde büyük kızıl öküzün fiyatı 5 hasene idi ki, bir kazak'ın (köle) 7 ile 8 adet kızıl öküz değerinde olduğunu gösteriyor.²⁰ 1666-1670 yılları arasında tutulan Kırım defterinde bazı kazak isimleri ve fiyatları şu şekildedir: İvan nâm kazak 40 hasene, İstfannâm kazak 40 hasene, Mihalnâm kazak 30 hasene.²¹ Yaklaşık 50 ila 60 yıllık süreç geçmesine rağmen kazak fiyatları aynı gözükmemektedir. 1713-1715 yılları arasında tutulan deftere göre kazak değerleri şu şekildedir. Endurinâm kazak, kıymet: 13000, Nogay Çora nâm kazak, kıymet: 14000 ve Vasil nâm kazak, kıymet: 14000 akçedir.²²

Hayli zengin olduğu anlaşılan El – Hac Musa'nın altı kazağı (kölesi) vardı. Bunlardan Vasil ve Malkle isimli olanlar 60, İvan 50, Genaf, Ceske, Facar isimli olanlar 45'er kuruş değerinde idiler. Asıl isimlerinin yanında kazak sıfatı taşıyan Rus asıllı Yavaşke ve Elbavel, Karali asıllı Danel, Çerkes asıllı Telhafnâm köleler sahiplerinin varislerine miras olarak intikal etmiş idiler.²³

Kaçı kazasında, Süleyman Ağa köyünde, Osman oğlu Halil'in, "Acem kazağı Laçın nam kazağı" bulunuyordu. ²⁴Şahbaz Mirza'nın zevcesi Ferah Sultan Bike'nin mihr –i muaccesinde pek çok varlığı yanında 60 altın kıymetinde Çevikgeldi isimli kazak; 65 altın kıymetinde Vasil isimli kazağı bulunuyordu.²⁵ Defterdar Mehmet Efendi'nin eşi Ayşe Hatun'a 5 adet kazak kölesi miras kalmıştı.²⁶

¹⁸ Çelik, s. 3; s. 33.

¹⁹ Çelik, s. 13; s. 78.

²⁰ Çelik, s. 28; s. 140.

²¹ Defterin içerisinde üç farklı tereke kaydından seçilmiş üç farklı köledir. Bkz., Çavuş, s.63-70.

²² Bilal, s.35a/1 s.139.

²³ Çelik, s. 73; s. 335.

²⁴ Aktaş Sarı, 3b Nolu Sicil, varak 9; s. 85.

²⁵ Aktaş Sarı, 3b Nolu Sicil, varak 46; s. 183.

²⁶ Çelik, s. 88; s. 403.

Mirası 1673-1674 tarihli Kırım kadiasker defterine yansıyan Semer Gazi, ailesine miras olarak birçok eşya yanında 50 hasene değerinde İvan nâm “kazak” ve 35 hasene değerinde Yaskovnâm “kazak” köleleri miras olarak bırakmıştır. ²⁷1666-1670 tarihli bir başka Kırım kadiasker defteri kayıtlarına göre, Divan köyünde Yasin Çelebi ailesine altı köleyi miras olarak bırakmıştır. Altı köle içerisinde yer alan Resul Han? nâm “kazak” 28 hasene ve Rayvannâm “kazak” 20 hasene değerindedir. Yasin Çelebi’nin altı tane köleyi elinde bulundurması maddi durumunun iyi olduğuna işaret etmektedir.²⁸

Ferah Sultan Bike, kendisine kocası Şahbaz Mirza’dan mihr –i muaccele olarak miras kalan kölelerine Arslan Mirza’nın el koyduğunu iddia ederek dava etmişti. Arslan Mirza, savunmasında, Hüseyin isimli kazağını (kölesini), Gez ve Kurman isimli cariyelerini bizzat Çerkes ilinden getirdiğini iddia etmişti.²⁹

Kırım’ın zenginleri arasında kazakların mülk olarak bulundurulması ve miras bırakılması hakkındaki örnekleri çoğaltmak mümkündür. Bunları yeterli görüyoruz. Kazaklar (köleler), Kırım’da ticari mukavelelerle ilgili kayıtlara da konu olmuşlardır. Bahçesaray’da, Camii Kebir Mahallesi sakinlerinden El – Hac Hüseyin oğlu Mustafa, kız kardeşinden kendisine miras kalan hayli yüksek meblağda mirasını Kırım hanının hazinedarbaşısı olan Halil Ağa’ya satmıştı. Bu miras arasında üç nefer kazak (köle), bir cariyeye ve iki doğma cura bulunuyordu.³⁰Dayir kazasında Macar asıllı Talüşer isimli kazak (köle) 35 altına;³¹ ismi verilmeyen bir kazak (köle), 40 altına satılmıştı.³²

Kırım sicillerinde aynı yazılış şekliyle, giysi olarak kazak yer almaktadır. ³³ Bunların giysi kazak olduklarını 1 kuruş ile birkaç kuruş fazla fiyat arasında değişen fiyatlarından anlayabiliyoruz.

²⁷Kılınç, s. 44a-1, s. 241.

²⁸ Çavuş, s. 33 N.146; s.113.

²⁹ Aktaş Sarı, 3b. Varak 48, ; s. 190.

³⁰Çelik,s. 43; s. 197.

³¹ Çelik, s. 41; s. 189.

³² Aktaş Sarı, 3b. Varak 32; s. 145.

³³ Çelik, s. 32; s. 154.

Bir kişinin tasarrufunda bulunan kazak (köle), bir mevkie atanma karşılığında devlet görevlisine câize (hediye) olarak sunulabilmekte idi. Daha önce Azak Beyi olan Abdullah Bey, Han tarafından Azak'a bey olarak atanma karşılığında Ramazan oğlu Abdullah'a bir kazak'ı (köleyi) caize olarak vermişti. Abdullah, şimdi bunu geri talep ediyordu. Yapılan soruşturmada Ramazan isimli kazak'ın kendisine hizmet karşılığında verildiğini iddia etmiş, ancak delil gösterememiş, bunun üzerine eski sahibi Abdullah'a iadesine karar verilmişti.³⁴

Erkek köleleri ifade ettiğini düşündüğümüz kazaklar, belli bedel karşılığında başka birisine kiraya verilebiliyordu. Mehmet Mirza'nın değirmeninde çalıştırılan kazak (köle), aslında Ebulhay Çelebi'nin mülkü idi. Mehmet Mirza bunu kiralamış, bir müddet sonra bedelini ödemediği haline getirmişti. Kazağın sahibi dava edip onu kendi mülkiyetine tekrar almıştı. Gazi Bayram, Hıdır oğlu Sefer'den 5 altın karşılığında bir kazak (köle) kiralamış, beş kuruşunu peşin vermişti. Aynı kazak'ın daha önce Özü'de meskûn Osman'a da kiralandığı anlaşılmış, Gazi Bayram, 300 akçesini Osman'dan almıştı. Osman ölmüş, muhtemelen varisi olan Hıdır, bu parayı zor kullanarak Gazi Bayram'dan almıştı. Dava açan Gazi Bayram, kazak'ın sahibi Sefer'den alacağını talep ediyordu.³⁵

Kazaklar esir değişiminde mübadele unsuru olarak da kullanılıyordu. Kırım Yaşdağ kasabasından Receb, tutsak olan kardeşini kurtarmak için bir kazak'ı mübadele aracı olarak kullanmıştı. Receb, 70 altına bir kazak satın almış, bunu 100 flori olarak belirleyip Rus'a göndermişti. Söz konusu kazak, Receb'in kardeşini kurtarırsa mukavele tamamlanmış olacaktı. Sözünü tutmaz ise, mukaveleye kefil olarak belirlenen İslam Emledeş Receb'e yüz altın ödeyecekti.³⁶ Dipnotta verilen kayıt farklı

³⁴ Çelik, s. 22; s. 118.

³⁵ Aktaş Sarı, 3b Varak 51; s. 199 - 200.

³⁶ "Oldur ki karye-i Yaşdağ'dan Receb bin Hüseyin mahfel-i kazâda İslam Emledeş ibn-ı Mehmet muvâcehesinde bast-ı merâm idüb bundan akdem li-ebeveyn karındaşım Yûri kâfire tutsak olmuştur yetmiş altına bir kazak satun alub yüz floriye kesüb Rus'a gönderübdüm mezbûr kazak karındaşım Yûri'yi çıkarırsa ne söz karındaşım çıkarmaz ise yüz altun virecek mezbûr yüz floriye işbu İslam Emledeş kefil olmuştur şer'le su'âl olunsun dedikde müdde'i-yi mezbûrun da'vâ-yı meşrûhası sahîh ve mezbûr İslam Emledeş'in kefâleti dahî sahîh olunmağın İslam Emledeş el-mezbûr halâsiyla hükmolunduğı kayd şod." Aktaş Sarı, 3aNolu Sicil, Varak 77; s. 277.

açılardan analiz edilmeye muhtaçtır. Rus'da esir olan kardeşini kurtarmak isteyen Receb'in bir kazağı olmadığı anlaşılıyor. 70 Altına bir kazak satın almakta ve bunu 100 flori hesabıyla belirleyerek kazak'ı Rus'a göndermektedir. Kazak,Receb'in kardeşi Yuri'yi kurtarırsa sorun kalmıyor; kurtaramazsa kefil olan İslam Emeldeş 100 floriyi ödemek zorunda kalıyordu. Öncelikle, kazak, hür bir kişi olmadığından, sahibinin kim olduğu veya Receb'in onu kimden aldığı belirtilmemiştir. Bu mukavelenin Receb ile kazak (kazak) arasında değil Receb ile İslam Emeldeş arasında yapıldığı anlaşılıyor. Receb'in kazak'ı iki, belki üç katı fiyat ödeyerek İslam Emeldeş'ten satın aldığını, böylece İslam Emeldeş'in kefil olmasının sağlandığını tahmin ediyoruz. Kazak tutsağı kurtarırsa bu para kefile kalacak, yani, kefil olma karşılığında belli bir kar sağlamış olacaktı. Kazak tutsağı kurtaramaz ise 100 altın kadar zarar etmiş olacaktı. Ancak 30 ile 50 hasene tutarındaki kazak'ın iki misli bir meblağı Receb'e ödemiş olacaktı. Kazak'ın 50 hasene olduğunu tahmin edersek, İslam Emeldeş, 50 hasene kazanmak amacıyla 100 hasene kaybetmeyi göze alıyordu. Böylesine önemli bir riski göze almasının sebebi ne olabilirdi? Kanaatimize göre, kazak'ın sahibi olan İslam Emeldeş ile kazak arasında da ciddi bir anlaşma sağlanmış, hatta bu kefalet akdinin oluşmasını kazak'a duyulan güven temin etmişti. Kazak, kendi hürriyetine kavuşmak için Yuri'yi kurtarmayı vaat etmiş, sahibini buna ikna etmişti. Muhtemelen Yuri'nin esir olduğu şahıs, Kazak'ın tanıdığı ve onun başarılı olacağından emin olduğu bir kişi idi.

Kazak tabiriyle belirtilen erkek köleler, Osmanlı köle hukukunda yer alan muamelelerle ilgili kayıtlarda da yer almaktadır. Kölelikle ilgili uygulamalarda başvuru usullerinden birisi, sahibinin ölümü üzerine azad edilme uygulamasını kapsayan müdebber kölelik idi.³⁷ Şartlı azat olmak usulü olarak tanımlanabilecek müdebber kölelikle ilgili bir kayıta, Rus asıllı Feder isimli kazak konu edilmiştir. Feder kazak, müdebber statüde olmakla beraber, sahibi Ömer Sofi kendisini ölümünden 40 gün önce serbest bırakma sözü vermiş idi. Feder, Ömer Sofi'nin varisleri nezdinde statüsünün tanınması için dava açmıştı.

Feder'in müdebber statüsünün gereği azat edilmesi şahitlerin ifadeleriyle tespit edilmiş ve özgürlüğüne kavuşturulmuştur.³⁸

Osmanlı hukukunda kölelik statüsünü belirleyen başka bir usül, mükateb kölelik idi. Bir sicil kaydında kazak sıfatlı birisi mükateb köle olarak karşımıza çıkıyor. Keyvan isimli kazak'ın efendisi Mehmet Ağa, Balbek'de bir bağın şenlendirilip meyve verecek duruma getirilmesi karşılığında kendisini azad etme sözü vermiş, Keyvan isimli kazak bu mukavele çerçevesinde bağı yetiştirerek meyve verecek duruma getirmiştir. Efendisi de birkaç yıl boyunca bu bağın hasadından yemiştir. Ancak, efendisi Mehmet Ağa öldükten sonra varisleri Keyvan'ı yeniden köle yapmak istemişlerdir. Keyvan mahkemeye müracaat ederek mükateb köle statüsü gereğince azad edilmesini talep etmiştir. Mahkeme kendisinden delil talep etmiş, Keyvan'a söz konusu mahallin eşrafından olduğu anlaşılan Mustafa Paşa oğlu Hüseyin ve Mustafa oğlu Seyyid Gazi şahadet etmişler ve Keyvan hürriyetine kavuşmuştur.³⁹ Konuya dair diğer bir kayıta hürriyetine kavuşmak üzere efendisiyle bin koyun ve bir kazak getirmek suretiyle mukavele yapan Vasil isimli kazak, anlaşmanın nihayetinde gerekli şartları yerine getirdiği için azat edilmiştir.⁴⁰

Süren köyü sakinlerinden Receb bin Abdullah, sarı sakallı, gök gözlü, Eflakü'l – aslve'l mille Gürgör isimli sâçlı kazak kölesi hakkında mahkemeye başvurmuş, kölesi ile 40 hasene karşılığında kitabet aktettiğini, söz konusu miktarın tamamen ödendiğini, bu nedenle hürriyetine kavuşma hakkı kazandığını beyan etmiştir. Bunun üzerine Gürgörkazak azad edilmiştir.⁴¹ Ayşe Bike bint-i Bali Ağa'da kölesiyle anlaşmış, Moskovu'l-asıl Donçora nâm Kazak kölesini otuz beş altın getirmesi şartıyla azat edeceğini söylemiştir. Donçora'nın otuz beş altının tamamını getirmesinden sonra söz verdiği gibi azat etmiştir.⁴²

³⁸ Çelik, s. 36; s. 171.

³⁹ Çelik, s. 10; s.64.

⁴⁰ Erim Vatanserver, *67 A 90 Numaralı (On dokuzuncu Cilt), 1083-1087 (1672-1676) Tarihli Kadıasker Defterine Göre Kırım'da Sosyal ve Ekonomik Hayat*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2018, s.40-41.

⁴¹ Çelik, s. 10.

⁴² Kılınc, s.16b-2 s.150.

Osmanlı kölelik hukukunda başka bir kölelik statüsü, ariyet usulü ile köleliktir.⁴³Hace Dudi, Eşmanto isminde Rus asıllı kazak'ı mirasçısı Şahzade Bikçe'den miras almıştır. Şahzade Bikçe'nin Eşmanto isimli kazak'a ariyet yoluyla tasarruf ettiğini, bu nedenle HaceDudi'nin mirasına dâhil olmaması gerektiği iddiasıyla dava açılmış, ariyet usulü hizmet hakkında delil gösterilemediğinden kazak Hace Dudi'nin mirasına bırakılmıştır.⁴⁴

Kazaklar ve Suç

Siciller söz konusu olunca kazakların öne çıkan özelliği kölelik olmakla birlikte, durum Mühimme Defterleri tarandığında tamamen farklı olacaktı. Osmanlı idari hayatını yansıtan en önemli kaynaklar arasında olan Mühimme Defterlerinde Kazaklar genellikle eşkiya ve terör mensubu olarak yansıtılır. Sicillerde bununla ilgili bir örneğe rastlanmıştır. Kırım hanının Kilercibaşısı olan Mehmet Ağa'nın Kazak eşkiyası elinde şehit olduğu belirtilmiştir.⁴⁵ Bahsedilen Kazak eşkiyası, Özü Boyu'ndaki Şelaleler'i mesken edinmiş meşhur Zaporog Kazaklarıdır.

Erkek köle olarak değerlendirdiğimiz kazakların Kırım – Osmanlı toplum hayatına dâhil oldukları alanlarda “katil” suçlarını işledikleri tespit edildi. Kazakların (kölelerin)katil suçunda diğer kölelere kıyasla hangi durumda oldukları hususu ayrı bir araştırmaya muhtaçtır. Burada ön fikir olarak,kazaklarla ilgili örneklerin münferit olmaktan öte yaygınlık gösterdiği tespitimizi belirtmeliyiz. Kazaklar genellikle katil ve yaralama suçlarında dikkat çekmektedirler.

Kırım'da Mayrak köyünden Emir Ali, 1020 / 1611 - 12 tarihinde, kardeşini öldüren Altok isimli kazak'ın (kölenin) sahibi Subek'in vasisi Devlet Karaeşi oğlu Menak'ı dava etmiştir. Altok, Emir Ali'nin kardeşi Kurban Ali'yi ergak? ile vurarak yaraladığını itiraf etmiştir. Kurban Ali daha sonra ölmüştür. Mahkeme, diyet olarak Altok'un Emir Ali'ye teslim edilmesine karar vermiştir.⁴⁶

⁴³Çelik, s. 84.

⁴⁴ Çelik, s. 14; s. 84.

⁴⁵ Çelik, s. 11; s. 74.

⁴⁶ Çelik, s. 45; s. 205.

Şeyh Eli kazasına tabii Karacura köyü sakinlerinden Esenkul, aynı köy sakinlerinden Bey Boladnâmkişiyi mahkemeye davet etmiştir. Bey Bolad'ınıyannâm“ kazak” kölesi, ismini belirtmemiş olduğu “kazak” kölesini kafasına şakk eylemek yoluyla öldürdüğünü ifade etmiştir. Bey Bolad gerçekleşen olayı görmediğini ve şakk eylemek yoluyla öldüğünü bilmediğini ifade etmiştir. Mahkeme Esenkul'a doğruyu söylediğine dair şahitlerini sormuş, şahit bulamaması üzerine, Bey Bolad'ın mahkeme huzurunda bilmediğine dair yemin etmesiyle dava bilinmez bir şekilde sonuçlanmıştır.⁴⁷

Muhtemelen Üsküdar'a bağlı Tomartaş'da sahibini ve arkadaşını kılıçla öldüren Ahoverya, Yuvan, Homa, Tava, Balbak isimli Kazaklar firar etmişler, daha sonra yakalanarak sorgulandıklarında suçlarını itiraf etmişlerdir.⁴⁸

Kırım'da Gaziler köyünden Kocay Sofu isimli biri, kazağının yaralanarak öldürülmesi iddiasıyla bir grup Kırım Tatarı'nı dava etmiştir. Sicildeki kayıttan anlaşıldığına göre, KocaySofu, kendine ait kazak ile Ramazan Atalık, Abdürrahim Efendi, Mutaş, Abuk, Eşakay ve daha başkalarına ait kazaklar birlikte boza içmişler, akabinde kavga etmişler ve diğer kazaklar, Kocay Sofu'nun kazağı'nı yaralamışlardır. Kazak, iki gün sonra ölmüştür. Yapılan sorgulamada, davalılardan Eşakay, kazakların kendi evinde toplanarak boza içtiklerini ve dağıldıklarını, kavga olmadığını, inandırıcı bir dille anlatmıştır. Mahkeme heyeti nihai olarak kazak'ın, sahibi Kocay Sofu'nun evinde yaralandıktan sonra öldüğü sonucuna ulaşmıştır.

Sahibi tarafından öldürülen kazak'ın, “dem –i heder” olduğu kararına varıldığı kaydı ayrıca üzerinde durulmaya değer. “Dem” in bir anlamının kan olduğundan hareketle, kanının heder olduğu, yani, boş yere, yok yere aktığı anlatılmak isteniyor. Kazak'ın kan kaybından öldüğü kesindir, ancak, öldürülmesinin cezasız, diyetsiz, bırakıldığı da anlaşılmaktadır.⁴⁹

⁴⁷Çavuş, s.21 N. 122; s.97.

⁴⁸İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil, (H. 924 - 927 / M. 1518 - 1521), Nşr., Coşkun Yılmaz, İstanbul 2010, s. 22 b; s. 136.

⁴⁹ Bkz., Fırat Yaşa,67 A 90 Numaralı (Dördüncü Cilt), 1061- 1062 Tarihli Kadıasker Defteri'ne Göre Kırım'da Sosyal ve Ekonomik Hayat, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2014, s. 14; 90.

Söz konusu sicil kaydı, kazakların özel hayatları, kültürel yaşantıları hakkında önemli ipuçları sunuyor. Bu hüküm, Kırım'da hemen hemen her evde bir veya birden fazla kazak (köle) olduğunu ima eder gibidir. Bunu muhallefatlardan da anlamaktayız. Ölen kişilere ait miras dökümlerinde oldukça fazla sayıda kazak'a (köleye) rastlanmaktadır. Kazak tabir edilen kölelerin efendilerinin evinde bir araya gelerek eğlenmeleri ve boza içmeleri de üzerinde durulması gereken hususlardan biridir. Osmanlı toplum yaşantısında her halde böyle bir olaya meydan verilmezdi. Kazakların boza içmeleri, her halde sahiplerinin kültürel hayatları ile yakınlık taşıyan bir eğlence türü olup, yadırganmıyordu.⁵⁰Kazak'ın sahibinin kendi kazağını öldürerek diyetini başkalarından talep etmesi de uç örnekler arasındadır.

Kazaklarla ilgili bir sicil kaydı, kazak'ın hür bir Tatar'ı öldürmesiyle ilgilidir. Hızır bin Yunus, Kasım isimli kazak'ın kardeşini öldürdüğü iddiasıyla dava etmiştir. Kasım kazak yapılan sorgulamasında Hızır'ın kardeşini balta ile öldürdüğünü ve gömdüğünü itiraf etmiştir. Mahkeme, Kasım kazak'ın kısas ile cezalandırılmasına hükmetmiştir.⁵¹

Kırım'da, Kaç'ı, Süleyman Ağa köyünden Osman'ın Acem asıllı, Laçın isimli kazağı, efendisinin bahçesine giren bir sığırı hançer atarak öldürmüştü. Sığır'ın sahibi Ahmed'in talebiyle yapılan sorgusunda suçunu itiraf etmiş, ancak, kazak'a bir ceza verilmemişti.⁵²Bu Kazak muhtemelen sığırın sahipleri tarafından öldürülmüştü.⁵³

Kazaklarla ilgili devrin kanunlarınca suç sayılan eylemlerden birisi firar etmek idi. Firarlar bütün kölelik türlerinde yaygın olmakla birlikte kazaklarda daha yaygın rastlanan bir eylem olduğu belirtilebilir. Bunlarla ilgili bütün verileri kullanmadık. Yalnız iki örnek verecek olursak, Kırım'daki sahibinin elinde bulunan Rus asıllı Semen isimli kazak, firar ettikten sonra yakalanmış ve emanetçiye teslim edilmişti. Semen kazak için sahibine teslim edilinceye kadar geçen süre zarfında günlük dört akçe nafaka tayin edilmiş, Kırım şeriye siciline kayıt

⁵⁰Tatar sosyal hayatında sarhoş edici bozanın yaygınlığı hakkında bkz. Evliya Çelebi, *Seyahatname*, VIII, İstanbul 1985, s. 571.

⁵¹ Çelik, s. 83; s. 378.

⁵² Aktaş Sarı, 3b, Varak 9; s. 85.

⁵³ Aktaş Sarı, 3a, Varak 70; s. 257.

edilmişti. Bunlar emanetçi Halil tarafından ödenecek, kazak'ın sahibi bulunduğu Halil ondan tahsil edecekti.⁵⁴19 Şevvâl 1077 / 14 Nisan 1667 senesinde Şah Timur'un elinde olan biri uzun boylu köse sakallı Macar kazak ve kısa boylu sarı sakallı Vasil nâm kazak firar etmişlerdir. Yakalanan kölelere günlük üçer akçeden ikisine altı akçe nafaka tayin edilmiştir.⁵⁵Kazakların istihdam edildikleri başlıca çalışma sahalarından birisi gemilerde kürekçilik faaliyeti idi. Kürekçilik firarilik eylemlerinin en kolay gerçekleştirilebildiği bir alan idi. İki adet kazak Kırım Hanlığı sahasında forsalık yaptıkları gemiden kaçmış ve yakalanmışlardı.⁵⁶

Kazakların Hür Olduktan Sonraki Hayatları

Kazakların kölelik statüsünün bitiminden sonra ki hayatları hakkında da bazı belgelere rastlanmıştır. “Kazak” eğer bir etnik isim değil de kölelikle ilgili bir deyim ise, kölelik statüsünün bitiminden sonra kazaklığın da bitmesi gerekirdi. Bununla ilgili bir örneğe rastladık. Bahçesaray'a bağlı Yurt köyü sakini Abdullah oğlu Mustafa, Anadolu sahil şehirlerinden Kastamonu'da sakini olup Kırım'a ticaret için geldiği anlaşılan Mehmet oğlu Mustafa hakkında davacı olmuştur. Davanın sebebi, Abdullah oğlu Mustafa'nın, kayıp olan iki cariyesini Gözleve'de Mehmet oğlu Mustafa'nın elinde bulması idi. Kastamonulu Mustafa, mesele hakkında sorgulandığında, daha önce ölen Kaytas'ın azad ettiği kazağı Abdullah oğlu Baygeldi isimli Kazak'ın söz konusu cariyeleri kendisine gece getirdiğini, karşılığında azadlı kazak Beygeldi'ye on kuruş verdiğini belirtmiştir. Kazak Baygeldi'den sorulunca, cariyeleri 10 kuruş karşılığında Mustafa'ya verdiğini, Mustafa'nın, cariyeleri alıp kendisini bıraktığını itiraf etmiştir.⁵⁷

Kölelik statüsü bittiği halde, Baygeldi isimli Kazak hala esas ismi yanında Kazak lakabı ile anılıyor. Bu, kazağın kölelik anlamı yanında, etnik veya toplumsal bir kategoriye işaret ettiğine yorumlanabileceği gibi, “azatlı köle” örneğinde olduğu gibi “azatlı kazak”a işaret ettiğine de yorumlanabilir. Söz konusu dava, kuzey Anadolu sahilleri ile Kırım arasındaki köle ticaretinde kazakların nasıl aracı rolü oynadıklarını da ortaya koyuyor. Baygeldi kazak, Bahçesaray sakini Mustafa'nın iki

⁵⁴ Çelik, s. 37; s.177.

⁵⁵Şahin, s.11/55a-5; s.167.

⁵⁶ Çelik, s. 70; s. 321.

⁵⁷ Aktaş Sarı, 3b, Varak 9; s. 86.

cariyesini çalarak Kastamonulu Mustafa'ya 10 kuruş gibi cüzi bir fiyata satıyor. Bir cariyenin 30 ile 60 hasene arasında fiyatı olduğu düşünülürse, iki cariyenin 10 kuruşa satılması çok cüzi bir meblağa işaret eder. Kastamonulu Mustafa, yok pahasına aldığı iki cariyeyi İstanbul'da veya başka Anadolu kasabasında muhtemelen yüz kuruşa satacaktı.

Osmanlı Köle ve Esir Pazarı Teşkilatında Kazak Bekçiliği ve Kazak Şeyhliği

İstanbul'un bütün mahallelerinde esircilik yapan esircilerle ilgili kayıtlar şer'îye sicillerine yansımıştır. Esirciler bizzat oturdukları mahallede faaliyet gösterdikleri gibi esirlerin geldikleri yerlerden gelenlere de rastlanıyordu. Üsküdar semtine Kırım'dan gelen bir kişinin paraları aldıktan sonra elindeki kuruş para kutusunu atması mahallelinin dikkatini çekmiş ve ihbar edilmişti. Üsküdar'a yabancı olduğu anlaşılan şahıs, esirci olduğunu ve Kırım Yarımadası'nda bir şehir olan Gözleve'den geldiğini belirtmişti.⁵⁸ Esirciliğin birisi esirin geldiği yer, diğeri ise satıldığı mahalle olmak üzere iki ayağı bulunuyordu.. Üçüncü ayak olarak da müşteri belirtilebilir.

İstanbul'da Atpazarı semti, her halde esirciliğin en yaygın olduğu alanlardan birisi idi. Burada faaliyet gösteren esirci Ümmühani bint -i Ali isimli kadının pazarladığı Rus asıllı bir cariyeye, Fatıma bint -i Abdi Paşa'ya satıldıktan sonra ayıplı çıkması üzerine geriye iade edilmişti. Rus asıllı cariyenin sille (verem) hastalığına sahip olduğunun sonradan anlaşılması, konunun mahkemeye intikal etmesine yol açmıştı.⁵⁹

Esir ticaretinin en yaygın olduğu semtlerden birisi Galata idi. Esir kaynağı olan Kırım'a tarihi bağlarla en fazla yakın bulunan Galata'nın Yolcuzaade Mahallesi'nde sakin el – hac Mehmet, satın aldığı sayısı

⁵⁸İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 56 Numaralı Sicil (H. 990 – 991 / M. 1582 - 1583), Nşr. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2010, Varak 51 b; s. 162.

⁵⁹İstanbul Kadı Sicilleri Bab Mahkemesi 54 Numaralı Sicil, (H. 1102/M. 1691), Nşr., Coşkun Yılmaz, İstanbul 2011, s. 59 a; s. 294.

belirtilmeyen kazak esir için el – hac Osman’a 5300 kuruş borcu olduğunu belgeleyen bir senet tanzim ettirmişti.⁶⁰

İstanbul’da kazak esir ticaretinin ne kadar yaygın olduğu, Esirciler Hanı’nda, normal esirlerden ayrı olarak müstakil bir kazak bekçiliği kurulması talebinin ortaya çıkması ile de kendisini ortaya koyuyor. Esir pazarının merkezi Esirciler Hanı idi.⁶¹ Ali isimli şahıs, 17 Rebi’ülevvel 1139 / 12 Kasım 1721 tarihinde Esirciler Hanı’nda, kazak bekçisi olmak istemiş ve isteği kabul edilmemişti. Sicil kaydında mevzu ile ilgili bazı ayrıntılara ulaşabiliyoruz.

Belirtilen tarihte padişah fermanı ile esirciler kethüdalığı görevini İsmail Ağa yürütüyordu. İsmail Ağa’nın yardımcıları olan Salih, Muhsin ve yaşlı otuz kadar usta bulunuyordu. Mahkeme meseleyi bunlara sorduğunda, söz konusu tarihe kadar Esirciler Pazarı’nda “mahsus ve muayyen kazak bekçisi” olmadığı, pazara satış için gerek bizzat esir sahipleri tarafından getirilen, gerek emaneten gönderilen, ancak satılmayıp satışı sonraki döneme kalan kazakların Esir Hanı’nda gecelemeyip, imkan dahilinde ise kazakların sahibi tarafından götürüldüğü, imkan dahilinde değilse, cümle erbabının ittifak ve iradesi ve kethüda marifeti ile bu iş ile görevli el – hac Osman ve el – hac Cafer ve Odabaşı Ömer’e teslim edildiği, onların da Kârgir Han’da tuttuğu, dolayısıyla hariçten kazakçı tayini cihetine gidilmediği belirtilmiştir. Mahkeme heyeti, müstakil kazak bekçiliğinin ihdasının, diğer köle ve cariyeye türleri için de aynı taleplerin ortaya çıkmasından, gulam, bıkır cariyeye, cariyeye, Arab cariyeye türleri için de ayrı ayrı bekçi tayininin yolunu açmasından, çarşı işlerinin bozulmasının ve kargaşaya sürüklenmesinden, esnafın zarara sürüklenmesinden endişe etmiştir. Mahkemenin talebi reddetmesinde Esirciler Hanı’nın esnafının reylerinin asıl faktör olduğu görülmektedir.⁶²

⁶⁰İstanbul Kadı Sicilleri Bab Mahkemesi 46 Numaralı Sicil, (H.1096-1097/M. 1685-1686), Nşr., Coşkun Yılmaz, İstanbul 2011, s. 13 a; s. 132.

⁶¹“Genç ve güzel kızlar lüks mallar olarak Eski Bedesten’de satılırken, erkekler Yeni Bedesten’de satılırdı. Ayrıca Çemberlitaş’ta esir ticaretinin merkezi sayılan Esirci Hanı vardı.” Doğan Kuban, *İstanbul Bir Kent Tarihi*, Çev. Zeynep Rona, İstanbul 2000, s. 283.

⁶²İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil, (H. 1138 - 1151/M . 17 2 6 - 1738), Nşr., Coşkun Yılmaz, İstanbul 2011, s. 66 b; 306.

İstanbul gibi esirin toplanma merkezinde müstakil kazak esir bekçiliği ihdas edilmezken, evail-i şehri Şevvâl 1063 / Ağustos 1653 gibi daha erken bir tarihte Antep’de kazak esir şeyhliğinin kurumsal bir nitelik taşıdığını görüyoruz. Antep Şeriye Sicil Defteri’nde yer alan bir kayda göre, Dede Mehmet oğlu Cuma, padişah beratı ile kazaklar şeyhi idi. Dede Mehmet, kazaklar şeyhi olmaya her bakımdan layık idi. Kazak şeyhliğinin kendisine yeniden tevcih edilmesi hususunda beratı yenilenmişti.⁶³

Kazaklığın kendine has bir kölelik statüsünü ifade ettiği ve oldukça iyi bilinen, tanımlanmış bir terim olduğu hakkında yeterli örnek bulunmaktadır. Divan – ı Hümayun’dan Kocaeli valisi ve kadısına gönderilen emirde, Dolmabağçe’nin iskelesinin tamiri için kazak lazım olduğu belirtiliyor ve lazım olan amelenin “adedi kazakları”nın mimar başı marifetiyle satın alınarak İstanbul’a getirilmesi emrediliyordu.⁶⁴Burada iskele inşası için gerekli olan amelelere kapsayıcı genel sıfat olarak “kazak”ın seçilmesi en ilginç örneklerden biridir. “Kazaklık” statüsü ile belirtilmeyen sayısız mükatep köle kaydı bulunurken, buradaki örneğimizde niçin özellikle tersane inşasında istihdam edilecek ameleye “kazak” statüsü biçilmiştir? Bunun tesadüfi olmadığı kanaatindeyiz. Kazakların doğuştan denizci oldukları malumdur. Hayatları nehirlerde balıkçılıkla, denizlerde ise savaş ve yağma ile geçen bu insanların tersane inşasında istihdam edilecek en müsait köle gücü olduklarını hatırlatmakla yetiniyoruz. Bu veriler, gizli bir şekilde, kazağın köle statüsü yanında, ülke, meslek, vs. gibi hususlarla olan ilişkisine işaret ediyor.

Burada Erkek köle anlamında “kazak” teriminin tüm gizemlerinin ortaya konulduğu ve aydınlatıldığı iddiasında değiliz. Mevzu halen pek

⁶³ Nalan Özel, *23 Nolu Antep Şer’iyye Sicil Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla 2006, s. 321; s. 552.

⁶⁴“Kocaeli Paşası ve İznikmid Kadısına hüküm ki, Asitâne – i Sa ‘âdet’de vâki’ Beşiktâş kurbünde Dolmabağçe’nin müceddeden iskelesi binâ olanmasına fermân olunmağla, iskele – i mezbura kâzak lâzım ve mühim olmağla lâzım gelen amelenin adedi kâzakları bilfiil mi ‘mâr başı olan Mustafa zîde mecdehû takdir eyledüğü bahâları ile ...” BOA, A. DVN. MHM. D094, S. 42, Hüküm, 212.

çok yönden esrarını korumaktadır. “Kazak” terimi hem etnisiteyi hem de kölelik statüsünü belirtiyor olamaz, zira, Macar, Rus, Gürcü gibi birbirinden bütünüyle farklı etnisiteler “kazak” tabiri ile belirtilmiştir. Verilen örneklerde Kadın kölelerin “kazak” statüsünde yer aldığına rastlanmadığından, bu terimin yalnız erkek kölelerle ilgili olduğu kesindir. Diğer yandan, “kazak” tabiri bizim örneklerimizde Doğu Avrupa menşeli köleler için kullanılmış, mesela, Afrika, ve Akdeniz menşeli köleler için kullanılmamıştır. Bu bakımdan, “kazak” teriminin Güney Rusya, Kafkasya, Balkan menşeli köleler için kullanıldığını rahatlıkla belirtebiliriz.

Kazak Kelimesinin Etimolojisine Yeniden Bakış

Kazak kelimesinin lügat manaları arasında en yaygın olanları, evsiz, ailesiz, mert, cesur, maceracı, serseri, haydut, hırsız, dağlı ve benzeri kelimelerdir.⁶⁵Kazakların kölelikle olan ilişkisi hemen hemen hiç araştırılmamış bir konudur. Ahmet Vefik Paşa kazak teriminin anlamlarından birinin “köle” ,“kölelik” olduğuna işaret etmiştir.⁶⁶ Bu hususu daha önceki çalışmamızda görmüş ve değerlendirmiş; ancak, konuya mevcut araştırmamızda kullandığımız kaynakların ortaya koyduğu sosyal kölelik noktasından yaklaşmamıştık.

Ahmet Vefik Paşa'nın kazaklık mefhumu içinde kölelik unsuruna yer vermesi ile Ortaçağ'da devşirme menşeli hassa birliklerinin karakteri arasındaki benzerlik birçok araştırmada belirtilmiştir. Evvelki çalışmamızda “kesmek” fiilinden gelen “kesik”inhem mana, hem fonetik olarak “kazak”a yakın olduğu tespitinde bulunmuş, “keşik” ve “keşiktenlik” terimleri ile Moğollardaki “gulam” anlamında kullanılan “nökör” terimlerini analiz etmiştik.⁶⁷

Kazak terimi ile ilgili ilk araştırmamızda meselenin bu etimolojik boyutu itibariyle vurgulanan nökörlük, muhafazlık, keşiktenlik fonksiyonlarını tarihi verilerle destekleyen malumattan yoksunduk.

⁶⁵ Kazak kelimesinin etimolojisi için bkz.,Yücel Öztürk, *Özü'den Tuna'ya Kazaklar*, İstanbul 2004,s.59 vd.

⁶⁶Ahmed Vefik Paşa, *Lehce – i Osmani*, II, Tabhane-i Amire 1293, s. 874.

⁶⁷ Bkz., Öztürk, .s. 72 vd.

Mevcut araştırmamız itibariyle konuya kölelik merkezinde yaklaşıldığında, kazakları kölelikle irtibatlandıran yegâne fonksiyonun “köle”, “gulam” anlamında “muhafız” ve “nökör” terimlerinin olduğunu gözlemliyoruz. Bu paralelde W. E. D. Allen’in meseleyi tarihi boyutuyla ele alan tek araştırmacı olduğunu düşünüyoruz. Allen’in kazak teriminin tarihi derinlikleriyle ilgili analizi özetle şöyledir: Hazar İmparatorluğu’nun sınırları Kuban ve Terek boyuna iniyordu. Hazarlar bu sınırların batısındaki Slav aşiretleri ve sınırların doğusundaki Çerkes, Alan, Gürcü, Dağıstan menşeli topluluklar ile daimi temas ve ilişki içinde idiler. Hazarlar, bu kavimler kazanının ortasındaki sınırlarının güvenliğini Çerkes, Alan, Sarmat, Osset asıllı profesyonel muhafızlara (mercenaries) bırakıyordu. Allen, kazak adının Çerkes asıllı Kasaklara dayandığını da iddia ediyor. Allen’e göre Kafkas asıllı Alan – As ve Çerkeslere daha sonra Kıpçaklar eklendi. Kıpçakların gelişiyle eski Alan ve Aslar Tmutarakan ve daha kuzey bölgelere çekildiler. Don Kazaklarının yakın ataları olarak gördüğü bu topluluklar 13. yüzyıldan itibaren, Altınordu İmparatorluğu döneminde eski Hazar İmparatorluğu’nda sahip oldukları profesyonel sınır muhafızlığı görevlerini üstlendiler.

XIV. yüzyılda Rus ve diğer menşeli kazaklar, Don, Kuban, Donets havzalarında sınır muhafızı ve bekçilik görevlerinde istihdam edildiler. Allen’e göre, Altınordu’nun imparatorluk organizasyonunun bir kısmını kazaklar yürütüyordu.⁶⁸

“Kesmek” fiilinden geldiği anlaşılan ve birçok varyantı bulunan “keşek” teriminin kölelikle ilgisi, sosyal kölelikten ziyade, asker ve savaş esiri manasında kölelik olmalıdır. Bu bizi devşirme kurumuna götürmektedir. Kazak kelimesine en doğru açıklamayı Ahmet Vefik Paşa’nın getirdiği kanaatindeyiz. Söz konusu kaynağı bir kez daha aktaralım: “Tıraş olmuş kârtaloz adam, askerî, her ulusun sipâhiliğe ve gezginciliğe çıkkanı, bölük; Türkmân, Çeçen, Kırgız, Kaysak, Tâtâr, Kıpçak, Moskov Kazağı; Lehistan’da Lipka Kazağı. Türkiye’de Kazaklık, askerlerin hâl – i cenk – eyyâmı, sefer; traşlubaşlı, âvurdu çökük ma ‘nasınaKazâk köle; Mersin balığı bastırması.”⁶⁹Kaynağımız, kazaklığı, kölenin etnik menşei haricinde, sosyal veya mesleki bir durum olarak

⁶⁸ W. E. D. Allen, *The Ukraine A History*, Cambridge 1940, s.70.

⁶⁹Ahmed Vefik Paşa, *Lehce – i Osmani*, II, s. 874.

tanımlıyor. Türkman Kazağı, Çerkes Kazağı, Kıpçak Kazağı, Moskov Kazağı gibi ikili tanımlamaların ilki etnik, ikincisi, yani, kazaklıkla ilgili olanı ise askerlik veya muhafızlıkla, nökörlükle, devşirmelikle ilgili olan boyutunu tanımlamaktadır. Nitekim yukarıda Osmanlı ve Kırım şeriyeye sicillerinden derlediğimiz bilgiler arasında buna yakın, hatta, tamamen aynı tanımlamalara rastlanmıştır. Şeriyeye sicillerinde “Rusiyü'l asıl kazak”, “Gürciyyü'l asıl” kazak şeklinde yapılan tanımlamaların ilkinin etnisiteyi, ikincisinin ise köleliği belirttiğini kesin olarak tespit ettik. Ahmet Vefik Paşa'nın etnik isme ilave olarak verdiği kazak ise tarihi olarak askerlik ve sınır birlikleri olarak dikkat çekmiş meşhur Kazak savaşçıları, nökörler, evini terk etmiş başıboş dolaşanları ifade etmektedir. Şeriyeye sicillerinde kazak mefumu istisnasız köleliğe işaret ederken, mühimme ve daha başka sayısız tarihi vakayla ilgili kaynaklarda ise kazaklık hür savaşçılığı ifade etmektedir. Burada kazaklığın ortak yönü, yine, etnisiteye değil mesleki duruma işaret etmesidir.

Şimdi, aynı soruyu tekrar soruyoruz. Hemen hemen her kavim ve etnisiteden kişilerin köle oluşunu vurgulamak üzere Osmanlı kaynakları niçin “kazak” terimini kullanıyordu? Belirtelim ki, Osmanlı kaynaklarında Ukrayna etnik topluluk türlerini tanımlamak üzere kullanılan pek çok kazak terimi bulunmaktadır. Bu hususta temel belgelerden birini buraya almakla yetineceğiz. XVII. yazılın ikinci yarısında Petro Doroşenko ile ilgili bir nişandan öğrendiğimize göre, Petro Doroşenko Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde himaye olunan Eflak ve Boğdan gibi himaye olunması, Sarıkamış, Agnat ve Botkal isimli üç kavim Kazağı'nın hakimi olduğunun tanınması ricasıyla elçi ve adam göndermiş, kendisine verilen cevapta bu isteği kabul edilmişti.⁷⁰ Görüldüğü üzere, bizim Zaporog Kazakları olarak bildiğimiz Agnat, Botkalı, Sarıkamış Kazaklarının etnik yönünü belirleyen terimler, yine örneklerde görüldüğü üzere ilk terimlerdir. İkinci terim, yani kazak

⁷⁰ Padişah nişanı olarak yazılan belge, üst düzey bir ubudiyet ve himaye belgesi niteliğindedir. Belgede bizi ilgilendiren ifadeler şu şekilde yer almıştır: “İftihâr – ı ümerâ – ı el – milleti'l- mesihkiye, muhtâr – ı küberâ – yı el – tâife – i muhâleset 'ünvân musâdakat – nişân Sârikamış ve Berâbâş ve Botkâl üç kavim Kazağı hatmanı Petro Doroşenko” Bkz., BOA, İbnü'l – Emin, Hariciye, No: 52.

ise, mesleki, sosyal konumu nitelemektedir. Buradaki kazaklığın ise kölelik değil, muhafız, askerlik olduğu açıktır. Buradan ulaştığımız sonuç şudur: Bir Kazak etnisitesi yoktur, Kazak halkı yoktur. Kazak fonksiyonlarına sahip etnik topluluklar vardır. Her etnisitenin kazaklığı olabilir.

Mevcut çalışma ile, lügatlerde “kazak” teriminin bir anlamının “kölelik” olduğu yönündeki izahların münferit bir vaziyetten ziyade, kazaklığın çok temel bir boyutunu ifade ettiğinin ortaya konulduğu kanaatindeyiz.

Sonuç

Literatürde kazaklığın toplumsal bağlardan uzak yaşayan hür ve özgür insanlar olduğu genel kabul görmüş bir anlayıştır. Mevcut araştırmamızın dayandığı Kırım – Osmanlı kadı sicillerinde karşılaşılan kazaklık türünün tümüyle farklı, esirlik yoluyla ortaya çıkmış, ancak, sosyal köleliğe dönüşmüş bir kazaklık türünü gösterdiği açıklık kazanmaktadır. Özellikle Kırım ve kuzey eyaletlerinden Osmanlı’ya intikal eden bu kazaklık türünün askeri fonksiyonlara sahip “gulam”, “devşirme” muhafız birlikleriyle de açıktan çeliştiği ve bağdaşmadığı görülmektedir. Bu boyutlarıyla kazaklık teriminin, Ahmet Vefik Paşa’ya ait lügat tanımlamasına uygun şekilde birbirinden farklı, hatta zıt anlam ve fonksiyonlar içeren bir terim olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), A. DVN. MHM. D094.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İbnü'l-Emin Hariciye No:52.

Ahmed Vefik Paşa, *Lehce – i Osmani*, II, Tabhane-i Amire 1293.

Allen, W.E.D, *The Ukraine A History*, Cambridge 2014.

Akça, Sümeyye, *Üsküdar Kadılığı 23 Nolu ve H. 968-970 Tarihli Sicilin Diplomatik Yönden İncelenmesi: Metin ve İnceleme*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Bilgi ve Belge Yönetimi Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005.

Aktaş Sarı, Sema, *3A-3B Numaralı 1648-1679 Tarihli Kırım Kadıasker Defterlerine Göre Kırım’da Sosyal ve Ekonomik Hayat*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2019.

Bilal, Metin, *45 Nolu Kırım Kadı Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2016.

Çavuş, Mehmet Caner, *67 A 90 Numaralı (Onuncu Cilt), 1077-1080 (1666-1670) Tarihli Kadıasker Defteri'ne Göre Kırım'da Sosyal ve Ekonomik Hayat (1-70 Varak)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2019.

Çelik, Dilek, *67 A 90 Nolu ve 1017-1022 (1608-1613) Tarihli Kırım Hanlığı Kadıasker Defteri (Tahlil ve Transkripsiyon)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2011.

Evliya Çelebi, *Seyahatname*, VIII, İstanbul 1985.

İstanbul Kadı Sicilleri Bab Mahkemesi 46 Numaralı Sicil (H.1096-1097/M. 1685-1686), ED: Coşkun Yılmaz, İstanbul2011.

İstanbul Kadı Sicilleri Bab Mahkemesi 54 Numaralı Sicil (H.1102/M.1691), ED: Coşkun Yılmaz, İstanbul2011.

İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil (H.1138-1153/M. 1726-1738), Ed: Coşkun Yılmaz, İstanbul 2011.

İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (H. 924-927/M. 1518-1521), ED: Coşkun Yılmaz, İstanbul 2010.

İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 5 Numaralı Sicil (H. 930-936/M.1524-1530), ED: Coşkun Yılmaz, İstanbul2010.

İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 56 Numaralı Sicil (H. 990-991/ M.1582-1583), ED: Coşkun Yılmaz, İstanbul 2010.

Kılınç, Şahin, *17 Numaralı Kırım Şer'iyye Sicili (H.1084-1085 M. 1673-1674) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2019.

Kuban, Doğan, *İstanbul Bir Kent Tarihi*, Çev: Zeynep Rona, İstanbul: 2000.

Özel, Nalan, *23 Nolu Antep Şer'iyye Sicil Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla 2006.

Öztürk, Yücel, *Özü'den Tuna'ya Kazaklar*, İstanbul2004.

Şahin, Fatma, *67 A 90 Numaralı (On Birinci Cilt), 1077-1078 (1667-1667) Tarihli Kadıasker Defteri'ne Göre Kırım'da Sosyal ve Ekonomik Hayat*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya2019.

Vatansever, Erim, *67 A 90 Numaralı (On Dokuzuncu Cilt) 1083-1087 (1672-1676) Tarihli Kadıasker Defteri'ne Göre Kırım'da Sosyal ve Ekonomik Hayat*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2018.

Yaşa, Fırat, *67 A 90 Numaralı (Dördüncü Cilt), 1061-1062 Tarihli Kadasker Defteri'ne Göre Kırım'da Sosyal ve Ekonomik Hayat*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2014.